

HABAP ÇEŞMELERİ

BİR RESTORASYONUN ÖYKÜSÜ
MAYIS 2009 - KASIM 2011

HRANT DİNK VAKFI
HRANT DINK FOUNDATION
ՀՐԱՆՏ ԾՈՒՆԴ ԶՆՆԵՐԻ

© Hrant Dink Vakfı

Halaskargazi Cad. Sebat Apt.
No 74/1 Osmanbey, Şişli, 34371 İstanbul
T: 0212 240 33 65
F: 0212 240 33 94
info@hrantdink.org
www.hrantdink.org

Anlatı
Fethiye Çetin

Editör
Altuğ Yılmaz

Tasarım
Sera Dink

Baskı
Mas Matbaacılık San. ve Tic. A.Ş.
Hamidiye Mah. Soğuksu Cad. No: 3
34408 Kağıthane / İstanbul
T: (212) 294 10 00
Sertifika No: 12055

İstanbul, Mayıs 2012

HRANT DINK VAKFI

Hrant Dink Vakfı, 2007 yılında yaşanan büyük acıdan sonra, benzer acıların yeniden yaşanmaması, Hrant Dink'in daha adil ve özgür bir dünyaya yönelik hayallerini, dilini ve yüreğini yaşatmak amacıyla kuruldu. Etnik, dini, kültürel ve cinsel tüm farklılıklarıyla herkes için demokrasi ve insan hakları talebi, Vakfın temel ilkesidir.

Vakıf, ifade özgürlüğünün alabildiğine kullanıldığı, tüm farklılıkların teşvik edilip yaşandığı, yaşatıldığı ve çoğaltıldığı, geçmişe ve günümüze bakışımızda vicdanın ağır bastığı bir Türkiye ve dünya için çalışır. Hrant Dink Vakfı olarak 'uğruna yaşanması davamız', diyalog, barış ve empati kültürünün hâkim olduğu bir gelecektir.

Habap Camii'nin yanındaki mezarlıkta bir khaçkar

1915 felaketinden sağ kurtulabilenlerin pek çoğu, doğup büyüdüğü yere dönemedi. Onlar, ömürlerini dünyanın başka yerlerinde sürdürseler de, köylerini, şehirlerini hiç unutmadılar. Çocuklarına, torunlarına anlattılar, kimi zaman da kâğıda döktüler memleket hatıralarını. Bütün bu sözlü ve yazılı anlatılar, üstüne kalın bir perde çekilmiş bir geçmişe ışık tutuyor. Bu çalışma onların anısınadır.

Benim köyüm! Palu'nun 67 mil batısında, Ağaçar ve Anabad dağlarının arasında, 1915'ten önce iki yüz otuz evde üç bin kişinin nefes aldığı köyüm. (...) Havav'ın geçmişi 10. yüzyıla dayanır. 1293 tarihli bir elyazmasında Havav'dan bahsedildiğini biliyorum. Arisdages Lasdiverts ve Madteos Urkhayetsi de köyün varlığından söz eder. Köyün 17. yüzyılda 'Hav' ve 'Havk' olarak adlandırılmış olduğu da biliniyor. (S. Papazyan, s. 220)

Habap, mor dağlarla çevrili, göz alabildiğine uzanan bir ovanın en büyük, en güzel köyüdür. Yüzyıllar boyu sadece Ermenilerin yaşadığı, Ermenice adı 'Havav' olan bu köy, 1915'e dek, ovaya hâkim manastırı, iki kilisesi, iki okulu, dokuz su değirmeni, taş ustaları, marangozları, demircileri ile, çevrenin en büyük ve en gelişmiş köyüymüş.

Köyün her iki mahallesinde de, Ermeni ustalarca özene bezene yapılmış, büyük birer çeşme bulunuyormuş. Aşağı Mahalle'nin çeşmesi 'Aşağı Çeşme', Yukarı Mahalle'nin çeşmesi ise 'Yukarı Çeşme' olarak anılıyormuş. Havavlılar, çok önem verdikleri bu çeşmelerden kışın ılık, yazın soğuk, ama hep berrak ve lezzetli, gürül gürül akan suyun cennetten geldiğini düşünür, suyu getiren kanalları her bahar açıp temizlerlermiş.

1878 yılında bölgeyi ziyaret eden din adamı Boğos Natanyan'ın yazdıkları, köyün yukarısındaki tepenin üzerine kurulmuş olan Surp Asdvadzdzin Manastırı'nın neden daha çok 'Kağtsrahayats' (Ermenice 'güzel manzaralı') adıyla tanındığını ortaya koyuyor:

"[M]anastırın manzarası öyle eğlenceli ki; gözü-nü ne tarafa çevirirsen çevir bahçeler, ormanlar, çeşit çeşit ağaçlar ve kırmızı güller görüyorsun. Berrak sular akıyor, (...) tatlı meltemler esiyor. Her sabah ve akşam türlü türlü kuşlar ve bülbüller şakıyor." (Yarman, s. 89)

1915 felaketinden sonra Ermenilerden geriye, yakılmış, yıkılmış, talan edilmiş evler ve odalık, besleme ya da evlatlık olarak alıkonmuş 'kılıç artıkları' kaldı. İşte bunlardan biri de benim anneannemdi; Havavlı Gadaryanlar'dan İsguhi ile Hovannes'in kızı Heranuş... Diyarbakır'a bağlı Çermik'te, Hüseyin Onbaşı'nın evlatlığı Seher olarak büyüdü, evlendi, çocukları ve torunları oldu. Bir gün torunlarına, yıllardır içine mırıldandığı, insanın yüreğini yakan hikâyesini anlattı.

Anneannemin hikâyesini kaleme aldım. Kitap olarak yayımlanmasından (*Anneannem*, Metis Yayınları, 2004) bir süre sonra, anneannemin dokuz

Habap (Ermenice 'Havav', bugünkü resmi adıyla Ekinözü), Elazığ-Kovancılar'a bağlı, 1000 nüfuslu bir köy.

yaşında iken ayrıldığı ve bir daha hiç dönmediği Havav köyünün yeni sakinlerinden beni arayanlar, hatta ziyaret edenler oldu. Arayanlardan biri de Hanifi Bekirgil'di; "Bir kitap yazmışsınız ama biz burada bulamıyoruz, gönderebilir misiniz?" diyordu. Hemen gönderdim. O da bana internet yoluyla köydeki çeşmelerin fotoğraflarını yolladı ve beni köye davet etti. Fotoğraflar çok küçüktü; çeşmelerin ne durumda olduğunu anlamak, mimari özelliklerini seçmek pek mümkün değildi. Ancak bu haberleşmeler, çeşmelerin, köyün yeni sakinleri, en azından Hanifi tarafından çok önemsendiğini anlamam için yeterli oldu. Ardından, Habaplı genç bir meslektaşımın da, "Bir gün köyünüzü gezmek isterseniz size rehberlik etmek isterim" şeklinde bir e-posta aldım. Artık Habap'a gitmeli, anneannemin çocukken dolaştığı yollarda yürümeli, dönüp de bir daha içemediği suların kana kana içmeliydim. Fakat tam bu sıralarda Hrانت Dink'i aramızdan koparıp aldılar. Köye gidişimi erteledim.

Manastırı zihnimde canlandırmaya çalışıyorum: Burası Araçnort'un [başrahıp] odası, şurası okul; keşişler, değirmen, çeşme... 1912'nin yazında orada bir yaşam vardı. İstanbullular birleşmiş, bir yaz okulu açmıştı. [Harput'taki] Yeprad Koleji'nden gelen profesörler, Havav ve çevresindeki okulların öğretmenleri, okul yöneticiliği ve eğitim yöntemleri, Batı Müziği üzerine dersler veriyordu. (...) Kharakhanyan adında bir ziraat uzmanı, toprağı verimli kullanma konusunda uygulamalı eğitim veriyordu. Patates bile yetiştirmeye başlamışlardı. Bugün bunların hiçbirini yok. Nerede bunlar? Diyarınntaraç'ta [Ermenilerin 14 Şubat'ta kutladığı 'ateş bayramı'] yakılan ateşin üstünden atlayan, etrafında dans eden kızlar, gelinler, damatlar nerede? (S. Papazyan, s. 229-230)

Köyün üç tane tarihi yapısı var. Bunlardan biri köyün dışında, ovanın ortasında bulunan, insan eliyle yapılmış bir tepede; ikincisi, Surp [Aziz] Tateos tarafından yaptırılmış, köyün etrafında bulunan, kapı büyüklüğünde khaçkarlar [işlenmiş anıtsal taşlar]; üçüncüsü ise köyden 3-3,5 km. uzaklıkta, Aziz Partoğomeos tarafından yaptırılmış taş bir yapı olan S. Asdvadzdzin Kağtsrahayats Manastırı. Her üçü de Büyük Felaket'e kadar sağlam kalmıştı. (D. Papazyan, s. 11)

Köyde iki kilise vardı, Surp Asdvadzadzin ve Gatoğige. İkincisi özellikle Gağant [Noel] ve Zadiğ [Paskalya] ayınlarında kullanılırdı. (...) Surp Asdvadzadzin [Meryem Ana] Kilisesi, okul ve taş duvarlarla çevrili oyun sahası, köyün yukarı kısmında, harman yerinin karşısında bir arsa üzerinde bulunuyordu. Arsanın iki işlek sokağa bakan köşesindeki okul, dikdörtgen, yüksek tavanlı, büyük pencereleri olan, iki katlı bir yapıydı. Sınıfları, müdür odası ve güzel bir salonu vardı. Yazı masaları, sandalyeler, mobilyalarla donatılmıştı. Köyün mimarları bu okul için her türlü imkânı seferber etmişlerdi.

(D. Papazyan, s. 100, 148)

Bir süre sonra, Feyzullah Demirtaş adlı bir emekli savcının bana ulaşmaya çalıştığını öğrendim. Kendisini aradım, buluştuk. Feyzullah Bey, Palu beylerindendi. Çeşmelerin fotoğraflarını getirmişti yanında. Fotoğraflara bakar bakmaz adeta çarpıldım. Bazı kemerleri tamamen yıkılmış, bazıları bozulmuş, olukları ('çörten') kırılmış, taşları yosunlaşmış, zeminleri tamamen çamur ve balçıkla kaplanmış olsa da, şaşırtıcı derecede güzeldi ikisi de. Anadolu'da o zaman dek hiç böyle çeşmeler görmemiştim.

Feyzullah Bey, çeşmelerin kısa süre içinde restore edilmemesi durumunda yıkılacaklarını söyledi. İşte o an hayal kurmaya başladım. Bu çeşmeler restore ettirilmeliydi, berrak ve lezzetli suları tekrar gürül gürül akıtılmalıydı. Hunharca öldürülmüşlerin, yerinden yurdundan edilmişlerin, onca değer verdikleri köylerine dönüp çeşmelerinin suyundan bir daha içememişlerin, Heranuş'ların, Maryam'ların, Horen'lerin ruhuna değsin diye; onlar içemedi ama, torunları içsin diye...

Evet, bunu yapmalıydık ama sıradan bir restorasyon değil, köylülerle birlikte, köyün tarihinin ve geçmişte yaşananların konuşulacağı, yüz yıldır hüküm süren suskunluğun kırılacağı, silinmeye yüz tutmuş ve bastırılmış hafızaların canlandırılacağı bir süreç olmalıydı yapacağımız iş.

Yıktıklarımızı yapmalı, kuruyan çeşmelerden suyu birlikte akıtmalıydık. Bunun için, köylüler ve köyün gençleriyle birlikte, Türkiye'den ve Türkiye dışından gelecek Türk, Kürt, Ermeni gençlerin gönüllü olarak çalışmalarını, birbirlerine dokunarak geçmişin acılarıyla yüzleşmelerini sağlamalıydık. Birbirimize dokunmalı, birlikte üretmeli ve sonuçta, Hrant Dink'in söylediği gibi, birlikte iyileşmeliydik. Birlikte yapmalı, birlikte yaptıklarımızı hep birlikte korumalıydık.

Yaşasaydı eğer, eminim ki bu proje en çok onu heyecanlandırırdı. Bunun için işe Hrant Dink Vakfı ile birlikte başladık. Kendisi de mimar olan Arat Dink, restorasyon işi yapan mimar arkadaşları

Gatoğige Kilise, 1915'ten sonra, 1960'lara dek cami olarak kullanılmış; bugün ise harabe halinde.

ile konuştu. Sevgili mimar arkadaşlarımız Nihan Sağman ve Mehmet Erkök ile sanat tarihçisi Özge Erkök, bu projede gönüllü olarak çalışacaklarını söylediler.

2009 yılının Mayıs ayında Habap'a mimarlarımızla birlikte gittik. Gitmeden önce, benimle ilişki kuran Habaplıları aradım ve bana rehberlik yapmak isteyen genç meslektaşım Mahmut Dindar'a, köye gideceğimiz tarihi bildirdim.

Feyzullah Bey ve kardeşleri beni havaalanında karşılayıp köye götürdüler. Mahmut, işyerinden izin alıp gelmişti; onunla ve Elazığ'dan gelen Mustafa Balaban ile Habap'ta buluştuk. ÇEKÜL Vakfı'nın Elazığ temsilcisi olan Mustafa, çevredeki yok olmaya yüz tutan eserleri koruma altına aldırma için çabalıyordu. Mahmut ve Mustafa'nın rehberliğinde köyü dolaştık, çeşmelere gittik.

Köyün eski evlerinden ve okullarından eser kalmamıştı. İki kiliseden biri tamamen yıkılmış, yerine ev ve bahçe yapılmıştı. Yukarı Çeşme ile Aşağı Çeşme arasındaki kilise 1960'lara kadar cami

Havav'ın merkezinde, birbirine yaklaşık yarım mil uzaklıkta iki kilise vardı. İkisi de aşağı yukarı 13. yüzyılda inşa edilmişti. Birini, 1895 kıyımında Kürtler yakıp ortadan kaldırmaya kalkmış, ama taştan yapılmış bu sağlam yapıyı tamamen harap edememişlerdi. Aşağı Kilise ise zarar görmemişti; köylüler ibadetlerini o kilisede sürdürmüşlerdi. Anayasanın ilanından sonra köyümüz büyüyüp nüfusu bine ulaştığında ikinci bir kiliseye ihtiyaç duyuldu ve harap durumdaki kilisenin onarılmasına başlandı. Tehcir'le her şey yarım kaldı.

(S. Papazyan, s. 21)

Bizim köyden rahmetli Ğevont, Amerika'ya gelmek üzere yola çıkmadan önce çeşmeye gitmiş, sudan içmiş, içmiş de doyamamış. Baron [Bay] Boğos onu böyle görünce "İç, iç! Bir daha bu suyu içebilecek misin, buraları görebilecek misin? İç!" demiş. Gerçekten de, hiçbiri bir daha vatanını göremedi, vatan suyundan içemedi.

(S. Papazyan, s. 207)

Tarifsiz acılar, hıçkırıklar, umutsuzlukların şahidi kara gecenin ardından güneşin ilk ışıkları köyü aydınlatmaya başlamıştı. Köylüler evlerinden çıkmış, vadi tarafında, Hoğapert [Toprakkale] yakınındaki toplanma yerine, çeşmeye doğru yürüyorlardı. İlk selamlaşmanın ardından konuşulan tek şey kendilerini neyin beklediğiydi. Çeşmenin çevresini ölüm sessizliği kaplamıştı. Bahçelere dolmuş askerlerin, zaptiyelerin ağızlarından çıkan galiz küfürler, çeşmenin cennetten gelme berrak suyu ile nasıl da çelişiyordu... Yüzbaşının "Toparlanın, yola çıkıyoruz" emri ile ortalık bir anda can pazarına döndü. Ağlamak, yalvarmak, rica etmek işe yaramıyordu. Tek cevap vardı: "Yürüyün." Askerler, kaymakamın emirlerini harfi harfine yerine getirmenin rahatlığı içindeydiler. Köy tamamen boşaltılmıştı. Neredeyse bin kişi toplanmışlardı. Kafiliye sessizlik hâkimdi. Kimsenin konuşmaya yüreği yoktu. Sadece yürüyorlardı. Özenle ekip biçtikleri tarlalarını, buz gibi sularıyla hayat kaynağı çeşmelerini, meyvelerinin lezzetine doyum olmayan ağaçlarını, bağlarını, bahçelerini öksüz bırakmış, gidiyorlardı. Bir kez bile o taraflara bakmadılar, bakamadılar, o gücü kendilerinde bulamadılar. Yürümekte zorlanan yaşlılar, geride kalıp askerlerin atlarının ayakları altında ezilmemek için bütün güçlerini kullanıyorlardı. Bazıları arada bir durup dua ediyor, Tanrı'dan yardım istiyordu ama O, sessiz kalmakta ısrarlıydı. Yaşlıların dualarını, kadınların lanetlerini, askerlerin "Yürüyün" emri bastırıyor, karşı koyanlar kırbaçlanıyor, adımlar ister istemez hızlanıyordu. (Gadarigyan, s. 19-23)

olarak kullanıldığı için yıkılmamıştı, ancak kubbesi içine çökmüştü ve harabe halindeydi. Sadece iki duvarı ayakta kalmış olan manastır ise bir taş yığını gibiydi.

Yukarı Çeşme'nin bir kemeri ve duvarı tamamen yıkılmış, diğer duvarları bozulmuş, taşlarının çoğu yerinden çıkarılıp götürülmüştü. İki kemeri ayakta idi ancak yana yatık duruyorlardı. Çeşmenin bir gözünden su akıyordu ama çamuru ve balçığı aşırı suya ulaşmak epey zordu. Çeşmenin kitabesi kazınmış olmasına rağmen haçın yeri hâlâ seçilebiliyordu ama o da yamuk duruyordu.

Aşağı Çeşme daha eski ama daha görkemliydi. Ancak çörtlenleri kırılmış, çörtlen yerine konan bir borudan gelen su sızıntısı dışında onun da suları kurumuştur. Taşları yosunlaşmış, önündeki su birikintisi çöple dolmuştu. Her yer delik deşikti. Nedenini sorduğumuzda "definecilerin işi" dediler.

Mimarlarımızla birlikte beş kişiydik. Köylülerden Hanifi Bekirgil, Hanifi Kılıç ve Mehmet Kılıç bize evlerini açtılar. Mimarlar hemen çalışmaya, çeşmelerin restorasyon ve röleve projelerini hazırlamaya koyuldular. Gündüzleri çeşmede çalışıyor, geceleri köyün yaşlıları ile çeşmelerin harap olmadan önceki hallerinin nasıl olduğunu konuşuyor, onların tarifleri ile çizimler yapıyorlardı. Çocuklar onların çevresinde dört dönüyor, papatyalardan yaptıkları bileklikleri, yüzükleri, çemberleri onlara hediye etmek için adeta yarışıyorlardı.

Akşam yemeği için misafir olduğumuz evlere, çoğu zaman muhtar, Resul, Hayati, Muhittin, Mehmet, köyün bekçisi Hadin de geliyordu; onlara köyde neden bulunduğumuzu, neler yapmak istediğimizi anlatıyorduk. Yemekler, evin erkekleri, erkek misafirler ve bize evin en büyük odasında ikram ediliyor, evin kadınları ise ayrı bir odada ya da mutfakta yemek yiyorlardı. Yere serilen sofa örtüsünün üstü birbirinden lezzetli ve çok çeşitli yemeklerle donatılıyor olsa da, bu haremlik-selamlık uygulaması içimize sinmiyordu. Ancak yapacak bir şey yoktu; yemekte ben ve Mehmet genellikle

Restorasyondan önce Aşağı Çeşme

erkek misafirlerle beraber oturup onlarla sohbet ediyorduk, Nihan ve Özge ise evin kadınlarıyla...

Yanımda çok sayıda *Anneannem* kitabı götürmüştüm, tanıştığım hemen herkese bir tane hediye ettim.

Köyün bazı sakinleri bize evlerini açmıştı ama büyük çoğunluk mesafeli duruyor, bizi ve yapıları, merakla karışık bir tedirginlikle izliyordu. Kubbesi çökmüş olan kiliseyi gezerken, dış duvarının dibinin kazılmış, üzerinde çeşitli desenler bulunan taşlardan birinin yerinden çıkarılmış olduğunu gördük. Köylüler bu çukurun yeni olduğunu söylediler. İçim acıdı, kazılan yeri kapattırarak istedim. Yanımda bizi merakla ama pek de dostane olmayan bakışlarla izleyen bir köylü gençten çukuru doldurmasını rica ettim; kaba bir ifadeyle reddetti. Definecilerin açtığı çukur, Mehmet ve Hanifi Kılıç'ın gayretleriyle kapatıldı.

Ertesi gün, köyün bağlı olduğu, on dakikalık bir mesafede bulunan Kovancılar ilçesine gidip Belediye Başkanı Bekir Yanılmaz ile Kaymakam Selçuk

Köylüler, Havav'ın yukarı ve aşağı mahallelerindeki çeşmelere çok özen gösterirdi. İçlerine toprak girmesin diye depoların üzeri taş kapaklarla örtülürdü. Senede bir kez bu kapaklar kaldırılır, aşağı inilir, temizlik yapılırdı. Böylece yaz kış suyumuz temiz olurdu; soğuk ve lezzetli bir su... Suyumuzu çeşmeden alırdık, ancak Havavlıların yüzde yirmi beş ila otuzunun evinde kuyu vardı. Köylüler toprağı su çıkana kadar, üç-dört metre kazar, sonra duvarlarını örerd. Bu kuyulardan, ipe bağlı kovayla, yıkanmak, çamaşır, ev temizliği ve hayvanlar için gerekli su çekilirdi. Kuyu suyu iyi olmasına rağmen içilmezdi. Zira köylüler durgun suyun kirli, akan suyun temiz olduğunu bilirdi. (S. Papazyan, s. 17-18)

14 *Restorasyon çalışmasının köylüye rağmen değil, köylüyle beraber yapılması sahiplenmeyi artırdı, güçlendirdi. Çeşmeler benim yaşamımın duygusal bir parçası ama köyün sakinlerinin yaşamının hem duygusal, hem de rasyonel bir parçası. Türkiye’de kırsal alanda herhangi bir şey yapmak zordur; üstelik burada başka türlü bir denge daha gözetilmek zorunda: ‘Ermeni’ kelimesi, malum, her yerde tabudur. Kırsal alanda böyle bir tabunun üzerine gitmek ek bir zorluk getiriyor. Ancak köyde gözle görülür bir değişim var. En önemlisi de, insanların geçmişte olanları artık daha net konuşuyor olması. (Devin Bahçeci, İstanbul)*

Burada bir tarih var. Bölgedeki birçok yerleşim alanında bu tür çeşmeler, kiliseler, manastırlar bulunuyor. Köyün sakinleri, 1915’te buradan göç eden Ermenilerin çeşmeye, kiliselere, manastıra, çevreye altın sakladıklarını düşünüyorlardı. Başlangıçta bize de “Altın çıkarmaya gelmişler” gözleriyle bakıyorlardı. Ancak bunu yavaş yavaş kırdık. Köy halkı da projeyi sahiplendi, çünkü bu çeşme onların çeşmesi. Umarım restorasyon çalışması bittikten sonra bu tarihe sahip çıkmaya devam eder, çeşmeyi korurlar, ve bu çalışma, bölgedeki diğer tarihi eserlerin de gün ışığına çıkmasına vesile olur. (Önder Şen, Kocaeli)

Aslan’ı ziyaret ettik. Onlara projemizi anlattım ve birer *Anneannem* kitabı hediye ettim.

Mimarlarımız zemini görmek istiyor, bunun için de çeşmelerin önünde biriken pisliğin ve balçığın temizlenmesi gerekiyordu. Bu konuda Belediye’den yardım istedim. Hemen o gün, köye bir kepçe gönderdiler. İş makinası çalışırken, köylülerden Salih Çeker evden lastik çizmelerini alıp geldi; kardeşiyle birlikte balçık yığınına girip, temizliğe yardım etmeye başladılar. Uzaktan ve yukarıdan seyreden bazı köylüler de bir süre sonra aşağıya inip taşların üzerindeki yosunları temizlemeye koyuldular.

Çocukların da katılımıyla hummalı ve coşkulu bir faaliyet başladı. Bu sırada, bir gün önce kilisenin duvarında açılan çukuru doldurması konusundaki ricamızı geri çeviren Zülfü yanımızdan hiç ayrılmıyor, bizi uzaktan da olsa sürekli takip ediyordu. Arkadaşları, Zülfü’nün benim akrabam olduğunu söylediler; bu, onun dedesinin de, anneannem gibi Ermeni olduğu anlamına geliyordu. Ardından bir başkasını daha “akraban” diye tanıttılar bana. Daha ikinci günden, köydeki akrabalarının sayısı artmaya başlamıştı.

Öte yandan, bize uzak duran çoğunluk içinden birçok kişinin “Bunların amacı farklı, Ermenileri getirip mallarını geri isteyecekler, bunları köye sokmayın” dediğini ve özellikle ben köyden ayrıldıktan sonra, bizi köyde misafir edenlere baskı yaptığını öğrendim. Jandarma Komutanı’nın muhtarı çağırıp fırçaladığını da...

Mimarlar üç-dört gün içinde iki çeşmenin de ölçümlemlerini tamamlamayı planlamışlardı ama bir hafta boyunca çalıştıkları halde işlerini bitiremediler. Ağustos’ta köye gidip bir hafta daha çalıştılar. Bu arada, biz orada yokken şiddetli bir yağışın ardından, çeşmelerin yanından geçen derenin taşıdığı, Yukarı Çeşme’yi sel bastığını, selin ağaç dallarını ve taşları sürükleyerek çeşmenin önüne doldurduğunu öğrendik. Yüz yıldır temizlenmemiş olan dere yatağı, selle gelen kayalar ve taşlarla dolmuş, Ermeni

Restorasyon ekibinden Nihan ve Özge, köyün çocuklarıyla birlikte Aşağı Çeşme’de ölçüm ve çizim çalışmasında.

ustaların yaptığı istinat duvarları da işe yaramaz hale gelmişti. Dolayısıyla, çeşmelerin restorasyonu ile birlikte derenin ıslahı da yapılmalıydı.

Restorasyonun başlayabilmesi için, mimarların hazırladığı projelerin Diyarbakır Anıtlar Kurulu’na onaylanması gerekiyordu. Çizimler kurula sunuldu. Kurul toplantıları arasındaki süre çok uzun olduğu ve bazı toplantılar yapılamadığı için onay ancak bir yıl sonra çıkabildi. Mimarlarımız, bu işle ilgili bürokratik işlemler ve toplantılar için birkaç kez Diyarbakır’a gittiler.

İstanbul’a döndükten sonra, telefon ve e-postalarla, köylülerle ilişkilerimizi sürdürdük. Bize evini ve kucaklarını açan köylüler ve muhtarla bütün gelişmeleri paylaştık. Mehmet Kılıç ve Hanifi Bekirgil İstanbul’a geldiğinde onlarla buluştuk, gezdik, uzun uzun sohbet ettik.

Bu arada, restorasyon çalışmasına destek olması için Kültür ve Turizm Bakanlığı’na başvurduk. Aylar sonra karar çıktı. İki çeşme için toplam otuz bin liralık bir yardım öngörülüyordu. Oysa, bizim

Elimizde çeşmelerin eski halini gösteren hiçbir fotoğraf yoktu. Bu yüzden, köyün yaşlılarıyla konuştuk sürekli olarak. “Şurası şöyleydi, burası böyleydi” diye anlatıyorlardı, ben de elle, üç boyutlu çizimler yapıp onlara gösteriyordum. Epey bir zaman sonra belli bir noktaya vardı çizimler. Restorasyon projesini de bunlar üzerinden hazırladık. (Nihan Sağman, Mimar)

Ben Habaplıyım. Çocukluğum orada geçti ama ötesi yok, silikleşmiş. Bu çalışmaya dahil olmamın nedeni, orada bir diyalog kurulmasını istememdi. Ama temelde, kendi tarihimi arıyordum. Büyüdüğüm köyün geçmişi nasıldı, orada eskiden nasıl insanlar yaşıyordu, geçim kaynakları neydi, neler üretiyorlardı? Köy nüfusunun tamamı çevre köylerden getirilip yerleştirilmiş olduğundan, geçmişle bir kopukluk söz konusuydu. Köyde yaşayanlar iki dil konuşuyor; Kırmıncı ve Zazaca. Bu bile bir farklılık. Çocukken aklımızda bir sürü soru işareti vardı. O zamanlar net olarak anlatılmayan hikâyeler açıldıkça, parçalar bir araya geldikçe resim netleşmeye başladı. (Mahmut Dindar, Malatya)

inşaat firmalarından aldığımız teklifler arasındaki en düşük fiyat, bu miktarın altı katıydı. Restorasyon masraflarının tamamının Bakanlık tarafından karşılanacağını düşündüğümüz için o âna dek gündeme almadığımız bir meseleyle karşı karşıyaydık; restorasyon için kaynak bulmak gerekiyordu.

Hrant Dink Vakfı, restorasyon çalışmasına Türkiye'den ve yurtdışından gönüllülerin katılımını da sağlamak için kaynak bulmuştu. Gençler köyde, çeşmelerin restorasyonunda çalışacak, Habaplılarla köyün geçmişinin konuşulacağı sohbet toplantılarına katılacak, çocuklar için resim ve oyun atölyeleri düzenleyeceklerdi.

Bütün bunlar çok zor, çok zaman ve emek isteyen işlerdi ama kurduğum hayale ilk günden itibaren coşku ile ortak olan Zeynep Taşkın, Hrant Dink Vakfı gönüllüsü ve proje koordinatörü olarak bütün ayrıntıları düşünüyor, projeyi ilmek ilmek örüyor, en iyisi olsun diye çabalıyordu. Vakıf, inşaat için sponsor araştırmasına girişti ve gereken kaynağı kısa sürede buldu.

2011 yılının Haziran ayında Zeynep'le birlikte köye gitmek üzere yola çıktık. Mahmut ve Mustafa Balaban bizi Elazığ Havaalanı'ndan aldılar. Birlikte, Elazığ Valisi ve Özel İdare Genel Sekreteri'ni ziyaret edip onlara restorasyon hakkında bilgi verdik. Ayrıca, çeşmelerin yanından geçen deredeki taşkın tehlikesinden söz ettik ve yapılması gereken dere ıslah çalışmaları ve menfez işini konuştuk.

İstanbul'dayken, köyde, mimarlarımız ve gönüllülerle birlikte konaklayabileceğimiz bir yer bulabilmek için, Muhtar Hayati, Hanifi ve Mahmut'la konuşmuştu. Onlar da, epey bir araştırdıktan sonra, deprem nedeniyle boşaltılmış ve yıkım kararı alınmış bir evi uygun bulduklarını söylemişlerdi.

Elazığ'dan köye geçtik ve sözünü ettikleri eve gittik. Evin üç tane kocaman odası, büyük bir mutfak, mutfaktan çıkılan bir balkon ve çok sevimli bir bahçesi vardı. Ancak, ev dört duvardan ibaretti. Bazı odaların duvarlarında çatlaklar vardı, bahçe de çok bakımsızdı. Muhtar ve bize hep sahip çıkan

İnsanları tanımak, birlikte akşam yemekleri yemek, birlikte çalışmak çok önemliydi. Çeşmede çalışmaktan ibaret değildi yapılan iş; köylülerle, hatta yalnız yetişkinlerle değil çocuklarla da konuşmak gerekiyordu. Köyde bir şeyler yapıyorsan, orada yaşayan insanlarla da iletişim kurmanız gerekir elbette. (Lusine Avagyan, Yerevan)

Restorasyon ekibinin kaldığı evin kapısında, köyün çocuklarının Fethiye Çetin için hazırladığı 'hoş geldin' sürprizi.

köylülerle, evi nasıl yaşanır hale getirebileceğimizi konuştuk. Muslukları taktırdık; mutfak tezgâhı, ve eviye ve buzdolabını da köylüler getirip yerleştireceklerini söylediler. Odalara serilecek halıları camiden alıp yıkamaya götürdüler. Evi kabaca bir temizledikten sonra, teslim aldığımız anahtarları, köye ilk gidişimizde, çizmelerini ve tulumunu giyip Aşağı Çeşme'nin önünde biriken su ve balçık yığınına giren komşumuz Salih'e bıraktık.

O gün Kovancılar'a gidip Kaymakam'ı ve Belediye Başkanı'nı ziyaret ettik, onlara da restorasyon işinin geldiği aşama hakkında bilgi verdik. Daha sonra köye dönüp çeşmelere gittik. Aradan geçen zaman içinde çeşmelerin daha da yıprandığını fark ettik. Köylüler, definecilerin özellikle son dönemde çeşmeleri ve çevresini delik deşik ettiğini söylüyor. Biraz daha konuşunca, definecilerin kazılarının bazen günlerce sürdüğünü ve bazı köylülerin ve özellikle gençlerin definecilere yardım ettiğini öğrendik. O gece Zeynep ve ben Mehmet Kılıç'ın evinde kaldık ama duyduklarımız nedeniyle sabaha

Köylüler çok ilgili. Sanırım, burada yapılan çalışmaya yavaş yavaş alıştılar ve proje gitgide daha fazla köyün parçası oldu. Restorasyonda köyden insanların çalışıyor olması çok önemli; böylece işi kendilerinin yaptıklarını hissediyorlar. Bazı köylüler için buraya gönüllü çalışmak için gelmiş olmamız biraz garipti ama belki de bu, yaptıkları için önemini, para kazanmanın ötesinde bir anlamı olduğunu görmelerine yardımcı olmuştur. (Şuşan Keropyan, Paris)

Bu çalışma restorasyondan çok öte bir şey oldu. Önemli olan, burada bir vakıf adına çeşmelerin yapılması değil, köyün sakinlerinin burada geçmişte kimlerin yaşadığını artık konuşabiliyor olmaları, çeşmelere ve köyün tarihine, korkmadan sahip çıkmaları. Köylülerle, köyün eski sakinlerinin yaşadığı acılar, sürgünler üzerine konuşup bugüne dair dersler çıkarmalarını kendi yaşamlarına sahip çıkmalarını sağlayacak bir algı oluşturmak... Bu çalışma bu anlamda çok başarılı bence. Köylülerin çoğu, başta define aramaya geldiğini düşünmüş. Ama inşaat başlayınca amacın define aramak olmadığını anladılar sanırım.

Tabii, bir tarihe, insanlara, bölgenin kültürüne, geçmişine bu şekilde bakılması ve buradan bir rant elde edilmeye çalışılması çok üzücü. Umarım memleketimizin her yeri böyle değildir. Ama böyleyse bunun da değiştirilmesi, yanlış bir şey olduğunun anlatılması gerekiyor. Bunu buranın halkı da biliyor aslında. Çünkü "Ağlayanın malı gülene hayır etmez" diye bir söz sürekli olarak söylüyorlar. Ermeniler buralardan sürgün edilmiş, zulüm görmüş; şimdi de Kürtler aynı akıbetle karşı karşıya, bir sürü haksızlığa maruz kalıyorlar. Eğer burada yaşayan insanlar Ermenilerin acısını görmezlerse, yarın Kürtlerin acısını da göremeyecek kuşaklar yetişebilir. Umarım köylüler çeşmelerine sahip çıkar, tahrip edilmesini engeller, gerekli bakımlarını yaparlar, biz de yine gelir, güzel sularından içeriz. (Serap Altun, İstanbul)

kadar uyuyamadık. İşimiz zor olsa da, umutsuzluğa asla izin vermeyecektik.

Restorasyon işini yapmak için teklifte bulunanlar arasından en düşük fiyatı veren inşaat şirketiyle sözleşme yaptık ve Ağustos ayının ilk haftasında köye bu kez projelerimizi gerçekleştirmek üzere gittik. Sürecin her aşamasını kamera ile kaydedecek olan Dilek Aydın ile Paris'ten bu çalışmaya katılmak için gönüllü olarak gelen Shushan [Şuşan] ve Maral da bizimleydi. Hep birlikte evimizi temizledik. Halıları ve köylülerin evlerinden toplanan döşekleri yerlere serdik. Buzdolabımız, mutfak tezgâhımız ve musluklarımızla, evimiz artık kullanılabilir haldeydi.

Hava çok sıcaktı ve aylardan Ramazan'dı; köyde, ilçede ve ilde işler durmuş, çalışanlar uykudaydı. Birkaç kez, bürokratik işlemler için gittiğimiz ilçeden ve ilden, bu nedenle elimiz boş döndük.

Bu arada, köyde yoğun bir tartışma yaşandığını duyduk. Bizim, köye Ermeni mallarını geri almak için geldiğimize, bulamadıkları saklı altınların yerini bildiğimize, altınları götüreceğimize inananların sayısı hayli fazlaydı. Caminin karşısındaki ağacın altında oturan, iftar için zaman öldüren köylülerle birkaç kez oturup sohbet ettik. Köyün içinde dolaşılıyor, evlere konuk oluyor, kadın, erkek, çocuk, genç, bütün köylülerle ilişki kurmak için hiçbir fırsatı kaçırmıyorduk.

Komşularımız evimize, bizi görmeye geldiler; hemen iade-i ziyarette bulunduk. İftardan sonra, teravih namazı öncesinde köyün gençleri bize çay içmeye geliyorlardı. Gönüllü gençlerle kurdukları dostça ilişkiler bizi mutlu ediyordu. Akşamları, teravih sonrasında ziyaretimize gelen köylülerin sayısı her geçen gün artıyordu. Böylece, ya onlar bize geldikleri, ya da biz gönüllü gençlerle birlikte onların davetlerine icabet ettiğimiz için her akşam köyün sakinleriyle birlikte vakit geçiriyor, köyün geçmişteki hali üzerine sohbet ediyorduk.

Köylüler bize her gün, ihtiyaç duyabileceğimizi her türlü yiyecek ve içeceği getiriyorlardı – sac

Yukarı Çeşme'de inşaat

ekmeği, süt, tereyağı, kaymak, bal, ayran, yöreye özgü 'kultik' kavun, bahçelerinden domates, biber, salatalık, patlıcan, kabak... İlçeye giderken bize de uğruyor, bir ihtiyacımız varsa mutlaka temin ediyorlardı. Mehmet, Salih, Resul hemen her gün, elleri her seferinde dolu olarak, eve gelip halimizi hatırlamızı soruyorlardı.

Bir öğle yemeği için çeşmelerin başından ayrıldığımızda, Jandarma "Altın kazısı yapılıyor ihbarı var" diyerek çeşmelere gelmiş ve yüklenici firmanın sahibi Selahattin Bey ile görüşmüş. Bunu duyar duymaz soluğu ilçede aldım ve Kaymakam Selçuk Bey'e gittim. Ona bu türden baskınların köylüler ve gönüllüler üzerinde olumsuz etkiler yaratabileceğini, yapılan işin bilinmesine rağmen bu ihbarın ciddiye alınıp köye gelinmesinin masum bir hareket olmadığını söyledim; ihbarı yapanlar hakkında iftira ve suç isnadına dayanarak adli işlem yapılmasını talep ettim. Ona, restorasyona ilişkin bütün resmi yazışmaların ve onay belgelerinin birer örneğini verdim ve bunları, bir daha bu

Burada yapılan iş Doğu için, köyler için büyük bir adım bence. Burada sadece çeşme restorasyonu değil, her alanda bir şeyler yapılmaya çalışılıyor. Köylüler işi çok sahiplenmişler. Sürekli ziyaret ediyor, yardımcı oluyorlar. Herkes bir şeyler yapmaya çalışıyor. Köylülerin önyargılarının kırılmaya başladığını düşünüyorum. Projede köylülerle birlikte çalışılması, onların da bu işe dahil edilmesi büyük bir artı. Daha önce bu sanat eserleri, sanki onların değilmiş gibi harap edilmiş, kırılmış, altın bulacağı diye parçalanmış ama, bu da bu proje sayesinde kırılacak. Ankara'ya döndüğümde, öncelikle kendi aileme ve okulda, içinde bulunduğum örgütlenmeye anlatacağım bu köyün tarihini, köylüleri, burada yaşadıklarını, gördüklerimi. (Murat Öztürk, Ankara)

Tarihi eserlere duyduğum ilgi beni buraya getirdi. Köylülerin elbirliği ve gönüllülerin duyarlılığı sayesinde çok iyi bir çalışma olduğunu düşünüyorum. Köyün çevresindeki tarihi eserler, kilise olsun, manastır olsun, çok güzeldi. Burada yaşamama rağmen bu kadar önemli tarihi değerlerin olduğunu bilmiyordum. Fethiye Abla'nın kendi köyünün değerlerine verdiği önem beni çok etkiledi. Umarım köylüler bu çalışmalarını korur, dışarıdan gelenlere güzel bir dille tarihini anlatırlar. (Ünal Erdem, Kovancılar)

Aslında bu bir çeşme restorasyonu projesi ama altın arama olaylarının yaygın olduğu, çeşmeleri, kiliseleri tahrip edilmiş, yıkılmış bir köydeyiz; dolayısıyla burada öncelikle köyün bilinçlendirilmesi gerekiyor bence. Türkiye'de genel olarak 'Ermeni' lafı tabudur, bunu herkes biliyor. Ama bu köyde, daha önce burada Ermenilerin yaşadığı, bu toprakların onların olduğu bilgisi yavaş yavaş yerleşmeye başlamış; bunu kabullenmişler ve benimsemeye çalışıyorlar. (Enes Demir, Kocaeli)

Bu köyde hâlâ Ermeni mirası olması beni çok duygulandırdı. Çeşmelerde çalışmak benim için çok önemliydi; kültürü korumak için bir şeyler yaptığımı hissettim. Bu çalışmanın bir zihniyet değişimi yaratacağını umuyorum. Burada yaşayanlarla konuşurken, bize karşı açık fikirli olduklarını hissettim. Umarım biz gittikten sonra da bunu sürdürürler. Ve umarım bu köyde ve başka köylerde başka projeler de olur. Birkaç yıl önce sorsanız, Türkiye'ye gelmek istemeyeceğimi söylerdim, çünkü bu ülkede yapacağım hiçbir şey yok gibi gelirdi bana. Tanıştığım insanlar sayesinde fikrim değişti. Ailem ve bazı arkadaşlarım çok endişeliydi, ben de başlangıçta biraz gergindim ama ayaklarımı buraya basar basmaz, kendimi evimdeymişim gibi hissettim. Mutlaka yine geleceğim. (Nanée Malek-Stanians, Paris)

tür ihbarları ciddiye almamaları için Jandarma ile paylaşmasını rica ettim.

Sonunda iş başladı. Köyün gençlerinin hemen hepsi işsiz olduğundan, çeşmelerin yapımında çalışmak isteyen çok oldu. Yüklenici firmanın işe aldıkları dışında, çeşmelerin başına gelip hiç değilse bir-iki kazma sallayarak ya da kürekle toprak atarak işin yapımına küçük de olsa katkıda bulunan köylüler de oldu. Köyün imamı da taşların taşraklanması işine katıldı.

İlk günler, sabahın erken saatlerinden akşam paydosa kadar, genciyle yaşlısıyla çok sayıda köylü çeşmelerin başından ayrılmadı. Bizi ve kazılan yerleri dikkatle izliyorlardı. Bir süre sonra sayıları azaldı. Kafalarındaki soruların cevabını almış, kuşkularının yersizliğini anlamış olmalıydılar ki, artık yalnızca arada bir, yapım işinin ne kadar ilerlediğini görmek için geliyorlar ve bizimle içten bir şekilde sohbet ediyorlardı.

Hepsiyle birebir ilişki kurduk, sohbet ettik. Hazır bu kadar genci bir arada bulmuşken, onlarla köyün tarihi üzerine konuştuk. Suren ve Dikran Papazyan'ın Palu'yla ilgili Ermenice kitaplarından ve Arsen Yarman'ın yayına hazırladığı *Palu-Harpüt 1878* adlı çalışmadan öğrendiklerimizi onlarla paylaştık.

Bu arada gönüllü gençler de gelmişlerdi. Evin bir odasını erkek gönüllülere ayırdık, diğer ikisini ise kadınlara. Kadın gönüllülerin sayısı erkeklere nazaran daha fazlaydı. Zaman zaman sayımız arttı, bahçeye çadır kurduk. Gönüllü gençler hem çeşmelerin yapımında çalışıyor, hem de çocuklarla resim yapıyor, oyunlar oynuyorlardı.

Çeşmelerin arkasındaki kuyular açıldığında kuyularıyla, kanallarıyla, ne kadar gelişkin bir su kültürü ile karşı karşıya olduğumuzu görüp, bu çeşmelerin sularını kilometrelerce öteden getiren, galerileri ören, su kanallarını ('heküke') ve bu çeşmeleri yapan ustalara bir kez daha hayran olduk. Ama aynı zamanda, definecilik ve altın efsaneleriyle kazılan kuyuların bozulduğunu, pislendiğini,

Fethiye Çetin ve mimar Nihan Sağman, çeşmelerin restorasyonunda ter döken işçilerle birlikte çay molasında.

suların dağıldığını görmenin acısını ve çaresizliğini de yaşadık.

Ramazan Bayramı için işe ara verildi. Biz de bayram tatilini evlerimizde geçirdik. Tatil dönünde köylülerle ve çocuklarla bayramlaştık, komşularımızı ziyaret ettik. Biz yokken bir gece köye yine definecilerin geldiğini, çeşmelerin yapımında çalışan gençlerin toplanıp onları çeşmelerden uzaklaştırdıklarını ve o andan itibaren çeşmelerde nöbet tuttıklarını anlattılar. Bunu öğrendiğimde sevinçten deliye döndüm. İşte ulaşmak istediğimiz amaçlardan birine ulaşmış, "Birlikte yapacak, birlikte koruyacağız" diye formüle ettiğimiz şeyi başarmıştık... Bu işe başlamadan önce definecilerle birlikte çalışan, hatta kendileri de define aramaya giden gençler, şimdi, yapımına katıldıkları çeşmeleri koruyorlardı.

Yukarı Çeşme'nin arkasındaki kuyuların sularını toplamak hayli zor oldu ve uzun zaman aldı. Yüklenici firmadan Selahattin Bey ve Gündüz Bey, yıllarca süren bakımsızlık ve definecilerin kazıları

Köye yaklaşık iki kilometre uzaklıkta, geniş bir vadi içinde, doğal bir su kaynağı vardı. Suyu tuzlu, çok soğuk ve birkaç su değişimini aynı anda çalıştırabilecek kadar gürdü. Bu sular tarlaları ve bahçeleri sulamak için kullanılırdı. Suyun fışkırdığı yerde, kesme taşlarla örülmüş, geniş bir havuz vardı. Köylüler her sene Zadiğ'den sonra bu havuzu temizlerdi. Köyün iki tane de tatlı su kaynağı vardı. Uzaklardan taş borularla gelen bu sular, üzerleri ağır taş kapaklarla örtülü sarnıçlarda toplanırdı. Bu sarnıçlar da her sene köylüler tarafından elbirliğiyle temizlenirdi. (D. Papazyan, s. 144-145)

Habap'ta olmak, ilk günlerde, benim için çok ağır bir duyguydu. Çünkü burası eski bir Ermeni köyü, oysa şimdi nüfusunun tamamı Kürtlerden oluşuyor. Ancak köyde kaldığım süre içinde çok şey duydum, gördüm, ve düşüncelerim değişti. Beraber çalışıp, hikâyelerimizi birbirimizle paylaştıkça yakınlaştık. Köylüler bana kendi yakınları gibi davranıyor, kendileriyle benim aramda bir farklılık gözetmiyorlardı. Bu süreç onları daha iyi anlamamı ve başlangıçta duyduğum korkulardan arınmamı sağladı ve bana çok şey kattı. En önemlisi, Kürtler hakkındaki önyargılarım kayboldu. Artık insanları Ermeni, Türk, Kürt olarak kategorize etmek yerine 'insan' olarak değerlendiriyorum. (Gayane Çobanyan, Yerevan)

nedeniyle bozulan kuyulardan kaçan suları toplamaya çalışıyorlar ancak var olan suyu da kaybetmekten korkuyorlardı. “Suyu bir kez kaçırsanız bir daha toplayamazsınız” diyor, bu sorunu aşmak için büyük çaba sarfediyorlardı. Bu nedenle, çeşmelerin arkası uzun süre kapatılamadı.

Çeşmelerin etrafı bir nevi çöplük alanı olarak kullanılıyordu. Köyün genelinde de durum farklı değildi; çöpler gelişigüzel, köyün her yerine atılmıştı. Köy, ilçe belediyesinin sınırlarının dışındaydı ve belediye hizmetlerinden yararlanamıyordu; çöpler de toplanamıyordu. Muhtarla ve gençlerle bu problemi nasıl çözeceğimizi konuştuk. Sonra, Kovancılar Belediyesi'ne başvurduk. Belediye Başkanı ve Yazı İşleri Müdürü'nün yardımlarıyla harekete geçtik; gençler ve çocuklarla birlikte elimize plastik eldivenler geçirip, köyün her tarafına yayılmış ve dağılmış çöpleri plastik poşetlere doldurduk ve poşetleri belli merkezlere topladık. Belediye Başkanı'nın gönderdiği kamyonla çöpler atıldı. Köyün kadınları, çalışanlara ayran ikram ettiler. Elbirliğiyle çöpler toplanmıştı. Belediye'den temin ettiğimiz çöp varillerini muhtarla birlikte, onun tespit ettiği yerlere yerleştirdik ve caminin altında, köylülerle birlikte bundan sonrasını planladık.

Türkiye'nin çeşitli yerlerinden, Avrupa, Amerika ve Ermenistan'dan gelen gönüllü gençler, köyün günlük yaşamına katıldılar ve köyün gençleri, çocukları ve çeşmelerin yapımında çalışanlarla çok sıcak ilişkiler kurdular.

Zeynep, alışveriş, yemek gibi birçok günlük işin yanı sıra, gönüllülerin geliş-gidiş trafiğini ve yazışmaları da, internet bağlantısı konusundaki zorluklara rağmen büyük bir başarıyla sürdürüyordu. Bir gün, Fransa'dan gelen bir e-postayı okudu bana. Paris'te yaşayan, 62 yaşında bir Ermeni olan Astrig [Asdğig] Mireille, daha önce Türkiye'ye hiç gelmediği halde, bu çalışmaya neden gönüllü olarak katılmak istediğini anlatıyordu. Yazdıklarını duyduğumda uzun süre konuşamadım ama göz pınarlarımda biriken yaşlara da engel olamadım.

62 yaşındayım. Daha önce Türkiye'ye hiç gelmedim, çünkü oraya sıradan bir turist, bir yabancı olarak gitme düşüncesi bana uzaktı. Bu proje bana bu ülkeye 'geri' dönmek için aradığım yolu sunuyor: Orada yaşayan insanlarla yan yana gelip, yeni bir tarih için somut köprüler kurmak, ortak geçmişimizin yeniden canlanmasına katkıda bulunmak... (Astrig Mireille, Paris)

Paris'ten gelen gönüllülerden Maral, Asdğig, Şuşan ve Nane, köyün kızlarıyla birlikte yemek yapıyor.

Zeynep'le birlikte ağlaştık, sonra da doğru bir iş yaptığımıza olan inancımızın pekiştiğini konuştuk. Bir süre sonra Asdğig geldi, çeşmelerde çalıştı. Yurtdışından gelen gönüllülerin çoğu gibi o da tek kelime Türkçe bilmiyordu ama yine diğerleri gibi, herkesle kırk yıllık dost gibi kaynaştı. Gündüz, bir gün çeşmede çalışırken, Asdğig'e yaptığı çörtteni göstererek, onun dedelerinin yaptığı çörttenlerden daha iyi olup olmadığını sordu. Yanındakiler tercüme ettiler tabii. Asdğig Gündüz'e baktı, ve onu çok etkileyen şu yanıtı verdi: “Benim için önemli olan, o çörtten akıtılacak olan su. Bakalım, atalarımın buradan akıttığı o güzel suyu akıtabilecek misin sen de.”

Bu arada, sonbaharla birlikte köyde düğünler de başlamıştı. Hemen her hafta bir düğün oluyordu. Düğünlerde, pek çok gelenek geçmişteki gibi yaşanmıyordu, ancak Ermeni düğünlerinden farklı olarak, yedi gün değil, üç-dört gün sürüyordu düğünler.

Düğünleri, düğünden önce kız evinde kurulan çeyiz sergisini, kına gecelerini ve elbette davul-

İşçiler herhangi bir şey inşa eder gibi çalışmıyor, çeşmeleri gerçekten önemsiyorlar. Örneğin, yazılı bir taş bulurlarsa dikkatle kaldırıyor, Fethiye Abla'ya da proje sorumlularından birine haber veriyorlar. Çeşmeler bir buluşma yeri olmuş; işçiler de Fethiye Abla oradayken hikâyelerini anlatmak için birilerini getiriyor. Sadece 'su' değil bu çeşmede olan, aynı zamanda kültürel bir miras. Bir khaçkara nasıl baktığımızı, nasıl dokunduğumuzu görüyorlar. Sınırlım bir şeyler değişiyor. Sorumlulukları paylaşarak ve birlikte yaşayarak, bu köyde yarattığımız yeni bir ritim var. Bu, bir rüyanın gerçekleşmesi gibi. Bunun bir parçası olmak ve elimizden geldiğince katkıda bulunmak, bizim için çok özel bir şey. (Maral Kerovpyan, Paris)

Habap'a gelmeden önce, köyün sakinlerinin bize nasıl bakacaklarını kestiremiyor, bizden şüphelenebileceklerini, bizi sevmeyebileceklerini düşünüyordum. Çünkü sonuçta dışardan gelmiş insanlarız; kim olduğumuzu, niye orada olduğumuzu bilmiyorlar. Ama öyle olmadı. Komşularımız bize çok sıcak davranıyor, evimize her gün erzak getiriyor, bizi düğünlere davet ediyorlardı.

Çeşmelerin, kilisenin ve manastırın harap halini gördüğümde çok üzülürdüm ama şaşırmadım, çünkü bu bölgedeki Ermeni yapılarının çoğu aynı durumda. Köylülerin anlattığına göre, yirmi yıl önce altın aramaya başlamış birileri burada. Çeşmelerde, kilisede, manastırda, mezarlıkta, köyün her yerinde bir sürü delik var. Nerede bir işaret görseler kazmışlar. Belki yoksuldular, umutsuzdular, altın bulup kendileri için bir umut yaratmak istediler ama bunu yaparken tarihi yerleri ve insanların kullandığı yapıları mahvetmişler. Köylüler "Yirmi sene önce çeşme iyi durumdaydı, davarlarımızı getirip su içiriyorduk" diyorlar. Anlamadığım şey, o çeşmeleri kullandıkları halde, nasıl olmuş da göz yummuşlar çeşmelerin etrafının böyle kazılmasına? Bu çok üzücü bir şey.

Çeşmelerden, manastırdan taş alanların başka köylerden olduğunu söylüyorlar ama, köyedeki evlerin çoğunun duvarlarında bu yapılardan alınmış taşlar var. Zaten anlattıkça, bir süre sonra "Biz de aldık" diyorlar; "Şimdiki aklım olsa almazdım" diyenler de oluyor. Keşke o taşlar yerinde kalsaydı, biraz daha sahip çıksalardı bu yapılara. Fakat bu konudaki düşünceleri değişiyor, çünkü köyden birçok kişi restorasyonda çalışıyor. Çeşmeleri mutlaka koruyacaklardır onlar, çünkü her gün ter dökerek, kendi elleriyle yeniden inşa ettiler.

(Anoush Suni, Ann Arbor - ABD)

zurnalı eğlenceleri kaçırmıyor, hepsine gönüllülerle birlikte katılıyorduk.

Okullar açıldığında köyedeki ilköğretim okulunun müdürü Muhsin Demir'i ziyarete gittik. İşini ciddiye alan, velilerle iyi ilişkiler kuran, genç, dinamik, çalışkan bir idareciyle karşılaşmak bizi memnun etti. Çeşmelerle de yakından ilgilenen Muhsin Bey'le, çocuklar ve okul için birlikte neler yapabileceğimizi konuştuk.

Üzüm zamanıydı. Köylüler bağdan topladıkları üzümleri çeşmede çalışanlarla paylaştıkları gibi, evimize getirmeyi de ihmal etmiyor, her seferinde Habap'ın üzümleri üzerine yakılan türkülerini, Ermeniler zamanındaki bağıklık ve artık yok olmuş üzüm çeşitleri hakkında duyduklarını anlatıyorlardı.

Yukarı Çeşme'nin arkasındaki sorun kısmen çözüldü. Yıkılan kemer, çörtlen, duvarlar, merdivenler ve zemin yeniden yapıldı, ve suları bütün gözlerden akıtma işini benim yapmama karar verildi.

Çeşmelerin önü ve zemin kısımları yapılırken, suyu dışarı veren çörtlenler kapatılmıştı. Suları tekrar akıtmak için gençleri çağırdım; birlikte yapacaktık bu açılışı. Öylesine heyecanlı ve duygulu olduğum ki sesimin titremesine engel olamadım. Suların akmasını engelleyen tıkaçları ve hortumları çıkardığımızda, akması uzun süredir engellenen su, büyük bir coşkuyla, gürül gürül akmaya başladı. İşte o an, o ses, suyun sesi, köye geldiğim ilk günden itibaren kulaklarımda çınlayan yakarışları, çığlıkları, hıçkırıkları bastırdı. Çeşmenin her gözünden, "Ölmüşlerin, öldürülmüşlerin canına değsin" diye su içtim. Zeynep'le, Dilek'le, Anoush'la [Anuş], çeşmenin yapımında çalışan gençlerle birbirimize sarıldık. Çeşmeleri ve önünü, akan suyla bir güzel yıkadılar. Hep birlikte karşısına geçip oturduk. Beş yıl önce bıraktığım sigarayı, o kadar zaman sonra ilk kez elime alıp yaktım ve Süren'leri, Dikran'ları, Boğos'ları, Maryam'ları, ve ille de Heranuş ile Hrant'ı andım.

Ertesi gün tüm ekip Aşağı Çeşme'de çalışmaya yönlendirildi. Bu arada, kamera ile çekim görevini

Bayram temizliği yapan köyün kadınları, halılarını, restorasyonu yeni tamamlanan Yukarı Çeşme'de yıkadılar.

Dilek'ten devralan Serkan, Yukarı Çeşme'de kadınların halı, kilim ve yün yıkadığı haberini getirdi. Koşarak oraya gittim ve inanılmaz bir görüntüyle karşılaştım. Kadınlar halıları ve kilimleri yıkamış, kurumaları için çeşmenin duvarına asmışlardı. Ertesi gün, yine bir grup kadın, tıpkı yüz yıl önce İsguhi'lerin, Takuhi'lerin, Zaruhi'lerin yaptığı gibi, yünleri yıkamak için çeşmedeydi.

Ekim ayında köyde kış hazırlıkları başladı. Turşular kuruluyor, konserveler hazırlanıyor, pestil yapılacak üzümler kaynatılıp büyük, beyaz örtülerin üzerine yayılıp kurumaya bırakılıyordu.

Ermenistan'dan gelen son gönüllülerimizden Armine, resim, fotoğraf, seramik sanatlarıyla uğraşan, genç bir sanatçıydı. Aşağı Çeşme'nin resmini de o yapmıştı. Okul Müdürü Muhsin Bey, Armine'yle tanıştığında, ondan okulun duvarına resim yapmasını istedi. Zeynep'le birlikte ilçeye gidip boyaları aldılar. Armine, okul binasının ön cephesine, boydan boya çizdiği resmi, öğrencilerle ve köyün gençlerinden Mehmet'le birlikte boyadı.

Bu köyedeki çeşmenin elden geçirilip kullanıma açılacak olmasının yanı sıra, köyün halkını tanımak, onlarla geliştireceğimiz iletişim de beni çok heyecandırmıştı. Daha önce böyle bir köyde bu kadar uzun süre kalmamıştım. Benim için çok farklı bir deneyim oldu. Köyün çok eskiye dayanan geçmişi hakkında, buradaki insanlardan bir şeyler öğrenmek, onlarla bir şeyler paylaşmak, benim için çok değerliydi. (Ezgi Mutluer, İzmir)

Havav halkı için bağbozumu bayram günü gibiydi. Bir hafta öncesinden hazırlıklar başlar, sepetler hazırlanır, tamiyatlar yapılır, küçükler için el sepetleri örülürdü. Erkek çocuklar sokaklarda "Aykegukt e!" [bağbozumu] diye bağırarak dolanırlardı. Üzümün bol olduğu seneler, komşu köylerden Ermeni tanıdıklar yardımı gelirdi. Havav'da bağı olmayan aile yok gibiydi. Bağcılık, Ermenilerin en sevdiği işti. Üzümlerin olgunlaşmasıyla dertler de başlardı. Havav halkı için en zor iş, devletle vergi konusunda anlaşmaktı. Beyler bir yandan eşkiyayı bağlara saldırmaması için kıskirtir, bir yandan da devlete, zorluk çıkarması için baskı yaparlardı. Hükümet öyle yüksek bir vergi biçerdi ki insanlar ödeyemez, bağbozumunu geciktirmek zorunda kalırlardı. Sonunda anlaşmaya varılır, bir Pazar günü hükümetten gelirler, üzümli tartarak %10 [aşar] vergisini alırlardı. Bir hafta öncesinden, iki gün boyunca köyün kiziri sokaklarda bağırarak bağbozumunu ve üzümli tartılacağı yerleri bildirirdi. O günlerde, bağlarda eli sopalı bekçiler gece gündüz nöbet tutardı, çünkü Türkler sırtlarında sepetlerle bağların etrafında dolaşır, bağlara saldırlırlardı (...). Bağbozumundan sonra, üzümli ezilmiş, şarap fiçileri, pekmez kapları dolmuş, pestiller, cevizli sucuklar, kuru üzüm ve çeşitli tatlılar, reçeller hazırlanırdı. Evin kilerinde saklanan tüm bu yiyecekler karnavala kadar tükenirdi, sadece şarap Zadig'e [Paskalya] hatta Hampartzum'a kadar kalırdı (...). Kilerlerin doldurulmasından sonra tecrübeli kadınlar ücretli beşerli gruplar halinde ev ziyaretlerine başlardı. Özellikle yeni evli kadınlar ziyaret edilir, kilerlerine bakılır, gerekli tavsiyeler verilir, sonra da kurulu masalarda yenir, içilir, eğlenilir, hatta sarhoş olunurdu. İki hafta süren bu ziyaretler boyunca kadınların sarhoş olmaları kocaları tarafından hoş karşılanırdı. (D. Papazyan, s. 133-135)

Aşağı Çeşme'nin de arkası, etrafı ve önü öylesine kazılmıştı ki, sular her taraftan kayıyor, tek bir yere toplanamıyordu. Uzun süre çalışıldı, geceler boyu başında beklendi. Bazı gençler, Yukarı Çeşme'deki sorun çözüldüğünde bize "Müjdemizi isteriz!" diye haber vermiş, muştuluklarını almışlardı. Bir kez daha müjdeli haberi vermek için uğraşıyorlardı. Çeşmelerin arkasında bulunan, taşlarla örülmüş galeriyi otuz metre kadar takip etmiş, ancak nereye kadar uzandığını tespit edememiş, ucunda bir kuyu olup olmadığını öğrenememişlerdi. Mimarımız, galerilerin üzerini açmak ve eski su yollarını ortaya çıkarmak için Elazığ İl Kültür Müdürlüğü'ne haber verdi. Ancak, bizi bu denli heyecanlandıran keşif, Kültür Müdürlüğü'nden gelen görevliyi hiç heyecanlandırmamıştı. Heyecanlanmak şöyle dursun, "Beni buraya neden getirdiniz?" gibi bir ifadeyle, "Bu yörede bu türden yapılar çok, kapatabilirsiniz" demişti. Kapattık ama, bu inanılmaz su kültürüne hak ettiği değeri verip, daha sonra üzerinde ayrıca çalışmak üzere...

Kasım ayı gelmiş, havalar çok soğumuştur. Komşumuz Salih'in girişimiyle, odalardan birine, 'kuzine' tabir edilen sobadan kuruldu. Serkan da banyomuzla odunla ısınan, musluklu, büyük bir kazan kurdu. Artık sıcak suyumuz ve sobamız vardı. Hemen her akşam yemeğe davet ediliyorduk. Gittiğimiz evlerde, önceki görüşmelerimizde söylenmeyen ya da hatırlanmayan anılar da anlatılıyor, özellikle köyde ikinci eş olarak alınan kadınların torunları artık bizimle daha rahat konuşuyorlardı. Önceleri kendilerinden uzak tuttıkları, kendi tabirleriyle "Ermenilerin vurulması" olayını daha farklı bir şekilde anlatır olmuşlardı.

Sonunda Aşağı Çeşme de bitti. Artık, en baştan beri düşündüğümüz açılış yapabiliirdik ama Kasım ayının sonuna gelmiştik. Hava koşulları olumsuzdu, çeşmelerin etrafı çamur içindeydi. Yine de, Elazığ, Kovancılar ve Palu'dan mülki amirleri, bürokratları, sivil toplum kuruluşlarının temsilcilerini, basından birkaç kişiyi, çevre köylerin muhtarlarını

Yerevan'dan gelen gönüllülerden Armine, okul binasına çizdiği resimleri, Habaplı Mehmet'le birlikte boyarken.

ve köylüleri davet edip, bir açılış yapmaya karar verdik. Ama köyün kadınları bu açılışları uzaktan gizlice seyretmek zorunda kalacak, çeşmelerden en çok onlar yararlandıkları halde bu işin bir parçası olamayacaklardı. Köyün önde gelenleriyle Hanifi Kılıç'ın evinde buluşup görüştük ve iki gün üst üste açılış yapmaya karar verdik. İlk gün resmi açılış olacaktı, ikinci gün ise kadınlar için ayrıca açılış yapacaktık.

Açılış için davetliler listesinin ve davetiyelerin hazırlanması, müzik ve konuşmalar için ses düzeninin kurulması ve köyün yerel yemeklerinden oluşacak ikramla ilgili olarak da konuştuk; ertesi gün caminin altında daha yüksek bir katılımı toplandı ve görev bölüşümü yaptık.

Bütün organizasyonlarda olduğu gibi başta Hanifi Bekirgil olmak üzere, Hanifi Kılıç, Mehmet Kılıç, Resul Ülker, Hacı Resul, Hacı Fikri, eski ve yeni muhtarlar canla başla çalıştılar, önerilerini sundular, görevler aldılar ve hepsini büyük bir ciddiyetle yerine getirdiler.

Benim için buradaki en önemli deneyim çocuklarla çalışmaktır. Okulun duvarını boyarken, "Benden bir parça her zaman burada kalacak" diye düşündüm. Buraya kendimden bir şey bıraktığım için çok mutluyum. Çeşmelerde çalışmak, taşları taraklamak ise tam bir meditasyon gibiydi. Orada çalışırken birçok şey geçti aklımdan; atalarım bunları nasıl yapmışlardı, yaparken hangi duaları okumuşlardı... Zaman ve mekânda bir yolculuk gibiydi burada olmak benim için. (Armine Hovhannisyanyan, Yerevan)

Havva'da düğünler, Kasım-Aralık aylarında yapılır, bir hafta sürerdi. Kilise töreni pazartesi sabahı olurdu. Kilisede düğün yapılrken dışarda, davul-zurna eşliğinde kılıç kalkan oyunları oynanırdı. Bu oyunlara Türkler ve Kürtler de katılır, herkes maharetini gösterirdi; asla kavg, kargaşa olmazdı (...) Gelin ve damat at üstünde ayrı ayrı kiliseye getirilirdi, ayın esnasında sağdıç, eski bir Ermeni geleneğine göre, elindeki kılıç ve haçı gelinle damadın başları üzerinde tutardı... Ayın bitiminde damat önde gelin arkada (...) kiliseden çıkar, (...) onları bekleyen süslü atlara bindirililirdi. Damadın eline bir kılıç verilir, atının her iki yanındaki sağdıçlar ellerinde altıpatırlarıyla ona eşlik ederlerdi. Gelinin ise başı siyah bir örtüyle örtülü olurdu, o da nedimeleriyle beraber bütün köyü dolaşırdı. Gelin alayına aileler ve misafirler de katılırdı. Yol boyunca evlerden sinilerle kuru üzüm, pestil ve şarap ikram edilir, üzerlerine kuru üzüm atılırdı. (...) Gelin alayı damadın evine vardığında, önlerinde bir keçi yavrusu veya kuzu kesilirdi. Sonra gelin ile damat, nedimeler ve sağdıçlarla birlikte bir odaya alınır, dinlendirilirdi. Sağdıçlar gelin ve damadın üzerlerinden bir şey çalınmamasına dikkat ederlerdi. Kız tarafının hazırladığı çeyiz bohçası damadın evine getirilip bir masanın üzerine konur, başına da "boz" adı verilen küçük bir çocuk dikilirdi. Bu çocuk bahşış almadan çeyizi açmalarına izin vermezdi. Çeyiz açılış herkes gördükten sonra, papazın karısı gelinin siyah duvağını açardı. Bundan sonra sağdıç, karısı, nedimeler masanın baş tarafına geçer, gelin ve damadı davul-zurna eşliğinde oynatırlardı. (D. Papazyan, s. 136-139)

Yakın çevremizdeki kadınlarla da açılış programını konuştuk. Köyün kadınlarını toplu olarak bulabileceğim tek yer olan, Kuran kursunun verildiği, caminin arkasındaki bölüme gidip, kursu veren öğretmen hanımdan izin aldım. Sıralara oturmuş kadınlarla, kendi açılış günümüzü planladık.

Muhtarla birlikte ilçeye gittik. Belediye Başkanı Bekir Bey ve Kaymakam Selçuk Bey'le görüştük. Onlara, açılış için çeşmelerin çevresinin çamurdan kurtarılması gerektiğini söyleyip, durumu görmele-ri için köye davet ettik. "Hemen gidelim" dediler. Çeşmelerin başına gittiğimizde, yapılmış olan iş onları da çok mutlu etti. Selçuk Bey, yardımcısından, köydeki kilisenin içinden ve dışından fotoğraflarını çekmesini istedi. Belediye Başkanı ve Kaymakam, köyde atılacak ikinci adımın kilisenin restorasyonu olması gerektiğini düşünüyorlardı. Çevrede başka işlerle meşgul olmalarına rağmen kepçe, silindir gibi iş makinaları ve ekipler köye yönlendirildi. Bazı görevlilerin önyargılı ve ters tutumlarına rağmen, özellikle Kaymakamlık'ta çalışan kepçe operatörü Ahmet'in işini büyük bir ciddiyetle yapması, soğuşa ve ayaza rağmen sabahın köründe gelerek çalışması sonucunda çeşmelerin etrafı ve iki çeşme arasındaki yol, çamur ve balçık-tan kurtarıldı. Çalışma ancak açılış sabahında bitti.

Açılışta kullanılacak ses düzeni, sunucu, davul ve klarnet ekibinin bulunması işlerini Belediye üstlendi. Belediye Yazı İşleri Müdürü Cevat Karabulut, bu konuda büyük bir istekle çalıştı. Davetiyeleri hazırladık ve muhtarla birlikte Elazığ'da ve Kovancılar'da dağıttık.

Öğrenciler, çeşmelerin başında, davul ve klarnet eşliğinde yöreye özgü halaylar çekecekti. Bu hazırlığı okul müdürü ve öğretmenler üstlenmişti.

Açılış sabahı Nihan'la birlikte çeşmelerin yanındaydık. Son hazırlıklar için koşuşturuyorduk. Ayaz içimize işliyordu, toprak soğuktan buz tutmuştu ve bu yüzden çok fazla uğraşmak gerekiyordu. Çalışanların yoğun gayretiyle işler bitti. Artık açılış için hazırдық. Programın başlangıç yeri olan, caminin

Yöreye özgü yemeklerden 'şılıklı' ve 'kôme'nin de bulunduğu bir sofrta

önüne gittik. Gelenler burada davul ve klarnetle karşılanacak, sonra hep birlikte köyün içinden yürünerek önce Aşağı Çeşme'ye, sonra da Yukarı Çeşme'ye gidilecekti.

Çevredeki illerden ve ilçelerden gelen yöneticiler, köylerden gelen muhtarlar ve köylülerle, yerel basından ve İstanbul'dan gelen gazetecilerle birlikte kalabalık bir grup oluştu. Konuklarımızın hepsi geldikten sonra, önde davul ve klarnet, Aşağı Çeşme'ye yürüdük. Açılış töreni burada yapıldı. Konuşmaların ardından, öğrenciler halaylar çekti, konuklar ve köylüler çeşmeye inip su içtiler, fotoğraf çektiler.

Ardından, kilisenin yanından geçerek Yukarı Çeşme'ye de gittik ve sularından hep birlikte içtik. Çeşmelerden sonra tekrar camiye yürüdük ve caminin altındaki geniş salonda konuklarımıza ve bütün gelenlere, yöreye özgü yiyeceklerden şılıklı, kôme, patile ve ayan ikram edildi. Masaların hazırlanması, köylülerin getirdiği yemeklerin soğumaması için fırınların bulunması, yemeklerin

Buraya gelmeden önce, köyün tarihini, burada daha önce Ermenilerin yaşadığını ve buradan gönderildiklerini biliyordum. O yüzden çeşmeler çok sembolik benim için, geçmişteki insanların izleri onlar. Bugün Ermenilerin bir zamanlar dua ettiği manastıra çıktık. Hâlâ, taşların üzerinde Ermenice yazılar görebiliyorsunuz. Bazıları parçalanmış ya da üzeri toprakla kaplanmış ama biraz temizlerseniz, yazılar hâlâ orada. Bu beni çok duygulandırdı. Atalarımın bu bölgeden olduğunu biliyorum, ama bu proje olmasaydı buraya gelip, buradaki insanlarla tanışamazdım. O yüzden çok müteşekkirim. (Sevan Suni, Ann Arbor - ABD)

Ekinözü köyüne her gelişimde, özellikle yukarıdaki çeşmenin yanından geçtiğimde biraz mahzunlaşırımdım. Çeşmeyi boynu büyük gibi gördüm, çünkü birkaç kemeri yıkılmıştı. Bir tanesi yarı çalışır durumdaydı, her selda çamur deryasına dönerdi. Bugün mahzunluğumuz neşeye dönüşüyor. Tarih bize pek çok şeyi miras bırakmakta, pek çok şeyi omuzlarımıza koymakta. Küçük de olsa bir basamak kaydediyoruz bugün. Sosyal sorumluluğun ilk adımını atıyoruz. Bu noktada Fethiye Hanım'a canigönülden teşekkür ediyorum. Anneannesinin bu köyden olduğunu söyledi. Kendisi birkaç yıl öncesine kadar bu köyü görmemişti. İstanbul'dan buraya gelip, sosyal sorumluluk için en büyük hamleyi yapan, taşın altına en büyük eli koyan kişi oldu. Bu yönüyle bizleri utandırdı, gerek köylüler, gerek bu ilçenin idarecileri olarak. İnşallah bu bir adım olur, bu konuda şuurlanmamız için vesile olur.
(Selçuk Aslan, Kovancılar Kaymakamı)

İnancından dolayı kınanmasın hiç kimsede. Bugün burada bunun en güzel örneğini yaşıyoruz. Bundan sonra da bu daha güzel bir şekilde devam edecek. Kardeşliğimiz daha da pekişecek, bu kardeşliğimizi daha da güzel günlerde, daha da güzel ortamlarda bir araya gelerek sürdüreceğiz.
(Bekir Yanılmaz, Kovancılar Belediye Başkanı)

ısıtılması, sunulması, toplanması ve sonrasındaki temizliğinin organizasyonu Haydar'a verilmişti. Haydar, yanına aldığı bazı gençlerle birlikte bu işi başarıyla tamamladı ve ikramdan sonra, caminin önünde halayın başına geçti. Orada hep birlikte halay çektik.

Konuklarımızı uğurladıktan sonra caminin önündeki köylülere teşekkür ettim, onlar da bana. Muhtar "Sıra kilisede" dediğinde hep birlikte "Neden olmasın" dedik.

Ertesi gün, kadınların günüydü. 25 Kasım Kadına Yönelik Şiddetin Önlenmesi Günü vesilesiyle KAMER'in Diyarbakır'da örgütlediği toplantıya katılan otuzdan fazla kadın minibüslerle açılışa gelecekti. İlk gün evlerde hazırlanan yemekler artmıştı, tepsi tepsi yemek olduğu gibi duruyordu. Ulaşabildiğim kadınlara "Yemeğimiz çok, yeniden yapmayın" dedim ama büyük bir itirazla karşılaştım. Kadınlar "Biz konuklarımıza bir gün önce pişmiş yemek yedirmeyiz" dediler.

Bu kez caminin önünde daha kalabalıktık. Köyün kadınları, düğüne gider gibi özene bezene giyinmiş, bembeyaz örtülerini örtmüşlerdi; evli olmayan genç kadınlar ise rengârenk başörtüleriyle açılışa hazırlanmışlardı. Konuklarımızı yine caminin önünde, davul ve klarnet eşliğinde karşıladık. KAMER'den Nebahat'le birlikte çeşitli illerden gelen 38 kadın, minibüslerden iner inmez halaya durdular. Sonra Aşağı Çeşme'ye doğru yürümeye başladık. Konuklarımız ile köylü kadınlar kol kola, sohbet ederek yürüyorlardı. Çeşmelerin başında halaylar çektik, sularından içtik. Kilisenin yanından geçerken, bazı köylü kadınların konukları bu yıkık yapıya doğru yönlendirdiğine ve onlara köyün tarihi konusunda bilgiler verdiğine tanık oldum.

Yıllardan beri Almanya'da yaşayan Habaplı Adnan, aynı günün akşamında telefonda şöyle dedi bana: "Bugün köyde bir devrim gerçekleştirdiniz. Bu köyün kadınları, tarlalarına gitmek dışında evlerinden çıkmamışlardı. Siz onları ilk kez başka bir amaç için evlerinden çıkardınız."

Açılış günü, köyün kadınları ve konuk kadınlar Aşağı Çeşme'de. (26 Kasım 2011)

Gerçekten de, köyün kadınları evlerinden çıkmış, köyün bir başından öbür başına yürümüş, caminin önü ve caminin altındaki taziye evi gibi, erkekler için ayrılmış mekânlara girmiş, caminin önünde halaylar çekmiş, "Keşke her gün böyle olsa" demişlerdi.

Çeşmelerden sonra yine caminin altındaki taziye evine gittik. Burada hep birlikte yedik, içtik, konuşmalar yaptık. Diyarbakır'dan gelen genç bir kadının söylediği Kürtçe türküler köyün kadınları çit çıkarmadan dinlediler, kimi yerlerinde de katıldılar türküye.

Daha sonra, okulun duvarına çizilen resmi gösterdik konuklarımıza ve ardından, yine halaylarla uğurladık onları.

Ertesi gün, Zeynep, Zülfü ve Serkan, okulun bahçesine ve çeşmelere inen yola çınar, ceviz ve çam ağacı fideleri dikmeye gittiler. Donan toprağın kazılması çok zor olduğundan saatlerce uğraştılar, üşüdüler. Gitme zamanı gelmişti. Geri kalan fideleri, bütün yazı geçirdiğimiz evin karşısında ve

Bu proje benim için çekim yapmaktan ibaret değil. Habap, Habap'taki insanlar, bu proje vasıtasıyla tanıştığım herkes hayatımın parçası oldu. Ve tabii ki, daha önce yüzleşmeye cesaret edemediğim şeylerle yüzleşme fırsatı verdi bana. Bu çalışmada yer almak, insanlarla konuşmak, Fethiye Çetin'in yaptıklarını takip etmek, söylediklerini ve insanlarla sohbetlerini dinlemek başka bir noktaya getirdi bu konuya bakışımı.
(Dilek Aydın, İstanbul)

Bir şeyi anlatmanın bin türlü yolu var; bu çalışmada da, bir şeylerin yavaş yavaş, ısınarak, paylaşarak anlatıldığı bir süreç. Köyde yaşayanlar, daha önce manastırı, kiliseyi, çeşmeleri görmezden geliyorlardı belki. Restorasyon çalışması, onlar için de geçmişle yüzleşme açısından bir milat olacak gibi hissediyorum.
(Aslı Türker, İstanbul)

Bence bu proje daha şimdiden çok kişisel, insani düzeyde kapılar açmaya başladı. Buraya gelen insanların içinde, şu ya da bu şekilde değişen bir şeyler oluyor. Gizli kapaklı değil ama gösteri de yapmadan, ihtiyatlı ve hassas bir şekilde yürütülüyor çalışma. Fethiye Çetin'in yaklaşımını çok doğru buluyorum; 'politik' tercihlerle değil, akıntıyı ve yapılması gerekeni hissederek ilerliyor. Gelecekte başka yerlerde yapılması gereken benzer işler için çok iyi bir örnek oluşturacaktır buradaki çalışma. (Vahan Kerovpyan, Paris)

çeşmeler ile manastırı gören, Aşağı Çeşme'ye inen yolun kenarındaki boş alana dikmeye karar verdik.

Komşularımızla birlikte çınar, ceviz ve çam fidelerini dikerken çok zorlandık. Çukur açmak için vurulan her kazma, donmuş bir toprak tabakasının altındaki taş yığınının çarpıyordu. İnce toprak tabakası, bir evin ya da bir duvarın enkazının üzerini örtmüştü. Taşları temizlemeye ve aralarında, ağaç dikebilmek için uygun çukurlar bulmaya çalıştık. Kazmayı her vuruşta, küreği her daldırışta topraktan acı fışırıyordu sanki. Bu alan, oğlu dağda öldürülen Salih'in evinin hemen yanındaydı. Fidelerin bakımını ona emanet ettik. Gözlerimiz doldu. Yüz yıl önce yaşanan acılar Salih'in bugün yaşadığı acıya karışmıştı adeta. Yılmayacaktık, hırsıyla açtık çukurları ve gönüllü gençlerin adına, Heranuş'un adına, öldürülmüşlerin, yerinden yurdundan edilmişlerin, sevdiklerinden ayrılıp bir daha kavuşamamışların ve her birimizin adına fideler diktik. Ağaçlar büyüsün, dallarına kuşlar konsun, çocuklar gölgesinde oynasın, meyvelerinden yesin, yaşanan acıları ve çılgınlıkları, kuş ve çocuk sesleri bastırsın, "O günler gitsin bir daha geri gelmesin" diye...

İŞTE

o zaman, beş yıldır yanmamış bir sigara yanacak. ve "kara"lığın tümüne inat, heranuş kendi köyünde yaşayacak...

"hiç yoktular burada"nın iki sona kalanı... ve onlar yıkıldılar, suyu akan iki oluk, derdi sorulmayan birer dışarıklı... sahipsiz iki komşu birdular sevilip okşanmadılar

geldik yanlarına, onlar artık tanrının dahi unuttuğu lanetli iki öksüz değiller onlar bizi kemireni anlatan birer ulu dut yüz yıldır değer verilmeyenler

geldik emek vermek için saçlarını okşamak, özleyip duranlarına birer el olmak için, yoklar şimdi, ama sevgileri yalnız değil uzun zaman önce olanlar, bir torbaya tıkılmış, seçilip ayıklanmış, biri bağırır "o niye burada?" biri der, "o dedi de yardan gayri bu torbaya tıkıldım." "biraz hatırlatsan ya, sahi ben nerden çalındım?" tümü bir torbada... az öncelerle, çok önceler bir çalım ötedeki "hiç yoktu" kalesinde

oysa bir adım ötede "hep burada" gerçeğinde, bir gün bir gece vadede tüm "0" olanlardan hatırlananlar, unutulup yası tutulmayanlar, birlikte. birer kadeh kaldıracaklar, henüz olup da hatırlanmayanların yerine, isim zikretmeden çoğalacaklar, sade oldukları yerde...

Restorasyonun ardından Yukarı Çeşme

KAYNAKÇA

Gadarigyan, Boğos. *Maradz Cırakner (Havav Küğün Yeğernı)* [Sönmüş Kandiller (Havav Köyünün Felaketi)]. Goçnag Dıbaran, New York, 1950.

Natanyan, Boğos. *Ardosr Hayasdani gam Değegakir Palua, Kharpertu, Çarsancaki, Cabağçuri yev Erzngayu* [Ermenistan'ın Gözyaşı veya Palu, Harput, Çarsancak, Çapakçur ve Erzincan Hakkında Rapor] (1883, İstanbul), *Palu - Harput 1878: Çarsancak, Çemişgezek, Çapakçur, Erzincan, Hizan ve Civar Bölgeler* içinde, yay. haz. Arsen Yarman, çev. Sirvart Malhasyan, c. II, s. 75-247. Derlem Yayınları, İstanbul, 2010.

Papazyan, Dikran S. *Badmutyun Palu Havav Küği (Himnıvadz Krisdose Araç)* [Palu'nun Milattan Önce Kurulmuş Havav Köyünün Tarihi.] Dıbaran Mışag, Beyrut, 1960.

Papazyan, Suren. *Verabroği mı Votisaganı* [Hayata Dönmüş Birinin Serüveni]. Amaras, Yerevan, 2000.

**HABAP
ÇEŞMELERİ
RESTORASYON
PROJESİ**
Mayıs 2009 -
Kasım 2011

Proje Sorumluları
Hrant Dink Vakfı
Fethiye Çetin

Mülk Sahibi
Halil Bey ve Rufekası Beyler Vakfı

Proje Koordinatörü
Zeynep Taşkın

Proje Asistanları
Rojdan Alpkaya Topyıldız
Devin Bahçeci

Restorasyon Ekibi
Özge Altinkaya Erkök (sanat tarihçisi)
Savaş Ekinci (mimar)
Mehmet Erkök (mimar)
Nihan Sağman (y. mimar)

Yüklenici Firma
AL-BAY Yapı İnşaat

Gönüllüler
Lusine Avagyan
Gayane Çobanyan
Enes Demir
Ünal Erdem
Rebeca Fogel
Murat Gözoğlu
Armine Hovhannisyen
Maral Kerovpyan
Shushan Kerovpyan
Vahan Kerovpyan
Nanée Malek-Stanians
Astrig Mireille
Ezgi Mutluer
Murat Öztürk
Hermine Sayan
Anoush Suni
Sevan Suni
Önder Şen
Aslı Türker

Habaplı Ustalar
Bayram Akbakay
Bayram Budak
Ahmet Çimen
Feyyaz Çimen
Zülfü Çimen
Tahsin Durgun
Sabri Kırıkkoç
Zülfü Köse
Hakan Sinem

Fotoğraflar
Serap Altun
Dilek Aydın
Berrin Eza
Armine Hovhannisyen
Serkan Özer

Film
Yönetmen: Dilek Aydın
Kamera: Dilek Aydın, Serap Altun,
Serkan Özer, Berrin Eza
Kurgu: Dilek Aydın
Danışman: Can Candan
Ses Miksaj: Nurkut Özdemir
Renk Düzeltme: Ezgi Kaplan
Kurgu Destek: Nar Film

Ermeniceden Çeviriler
Şuşan Özoğlu
Kayaş Çalıkman Gavrilof

Destekçi Kuruluşlar
Toplum Gönüllüleri Vakfı
Organisation Terre et Culture

Sponsorlar
T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı
Chrest Vakfı
Açık Toplum Vakfı
Genel Energy
Salih Aydın
İbrahim Betil
Yiğit Ekmekçi
Füsün Ertuğ
Yasemin-Bülent İnceoğlu
Osman Kavala
Josef Palombo
Aslı Türker
Tarık Tüten

Hanifi Bekirgil, Hanifi Kılıç, Mehmet Kılıç, Salih Çeker, Mahmut Dindar, Hayati Sinem, Resul Tosun, Resul Ülker, Sadin Çimen, Mehmet Şerifoğlu, Bekçi Hadin ve isimlerini saymadığımız tüm Habaplılara; Elazığ Valisi Muammer Erol, Elazığ İl Özel İdaresi Genel Sekreteri Nazif Bilginoğlu, Kovancılar Kaymakamı Selçuk Aslan, Kovancılar Belediye Başkanı Bekir Yanılmaz, Kovancılar Belediyesi Yazı İşleri Müdürü Cevat Karabulut, Kovancılar Belediyesi Fen İşleri Müdürü Hüseyin Erdem, Feyzullah Demirtaş, Hamza Demirtaş, Ekinözü Köyü Muhtarı Hayati Yarmadelen ve ÇEKÜL Vakfı Elazığ Temsilcisi Mustafa Balaban'a, projeye verdikleri destek için teşekkür ederiz.

HABAP ÇEŞMELERİ

BİR RESTORASYONUN ÖYKÜSÜ
MAYIS 2009 - KASIM 2011

HRANT DİNK VAKFI
HRANT DİNK FOUNDATION
ՀՐԱՆԿ ԾՆԹԱԳԻ